

Є. С. Чекарева

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Антропоцентричність назв географічних об'єктів у давньогрецькій мові

Чекарева Є. С. Антропоцентричність назв географічних об'єктів у давньогрецькій мові. У статті розглядаються іменники-назви географічних об'єктів давньогрецької мови, формально і змістовно пов'язані з найменуваннями частин тіла людини. Аналізуються чинники формування лексем такого типу, найважливішим з яких є фактор побудови системи орієнтирів на основі психо-біологічної природи людини. Визначаються кількісні показники наповнення окремих лексико-семантичних груп. Встановлюється зв'язок між специфічними ознаками моделі світу, характерними для архаїчного способу мислення і сприйняття довкілля, та їх фіксацією в лексико-семантичній системі давньогрецької мови.

Ключові слова: мовна модель світу, іменник, просторові відношення, лексико-семантичні групи.

Чекарева Е. С. Антропоцентричность наименований географических объектов в древнегреческом языке. В статье рассматриваются имена существительные-названия географических объектов древнегреческого языка, формально и содержательно связанные с наименованиями частей тела человека. Анализируются факторы формирования лексем такого типа, важнейшим из которых является фактор построения системы ориентиров на основе психо-биологической природы человека. Определяются количественные показатели наполнения отдельных лексико-семантических групп. Устанавливается связь между специфическими признаками модели мира, характерными для архаического способа мышления, и их фиксацией в лексико-семантической системе древнегреческого языка.

Ключевые слова: языковая модель мира, имя существительное, пространственные отношения, лексико-семантические группы.

Chekareva Y. S. Anthropocentric way of naming of geographical objects in Ancient Greek. The article represents an analysis of nouns-names of geographical objects in Ancient Greek formally and substantially connected with names of human body parts. The most impotent factor of such a group of lexemes formation is that all the system of spatial orientation is built on the base of biological and psychological nature of a man. The quantity of lexemes in each semantic group is also represented. The connection between specific features of the world picture typical for archaic may of cognition and their fixation in lexical system of Ancient Greek is also put in the article.

Key words: language picture of the world, nouns, spatial meaning, semantic groups.

Орієнтація в просторі завжди була для людини однією з передумов її виживання та існування. Дослідження орієнтаційних принципів різних народів у синхронному та порівняльно-історичному плані видається надзвичайно важливим для здійснення реконструкції менталітету давньої людини, виявлення можливостей впливу і запозичень цих принципів представниками різних етносів і культур. Така робота вимагає залучення великого емпіричного матеріалу когнітивного, антропологічного та етнографічного плану. Для вирішення зазначеної проблеми необхідним є аналіз відповідного мовного матеріалу, який містить значну інформацію про особливості просторових уявлень носіїв певної мови.

Виявлення специфіки давньогрецької мовної картини світу в цілому та такого її фрагменту як модель простору зокрема досі не набуло характеру комплексної роботи із залученням різнопланового матеріалу з різних галузей знань, у тому числі суміжних із мовознавством наук. Цей факт робить нашу роботу актуальною і перспективною.

Зазначимо, що окремі аспекти організації системи локативних відношень та найменувань просторових об'єктів на матеріалі класичних мов знайшли відображення в трудах А. Добіаша, П. Шантрена, М. М. Покровського, Й. М. Тронського, С. І. Соболевського, М. Г. Сеніва, М. М. Славятинської, О. І. Солопова, досвід і спостереження яких враховуються і в нашій розвідці.

Категорія простору має довгу історію досліджень від античності до сьогодення. На кожному етапі формування наукового знання мислителі відкривали нові грані цього багатоаспектного явища. Загальним напрямом зміни уявлень про простір є шлях від конкретного до абстрактного, осмислення явищ та об'єктів через метафоричні переноси і увага до самої людини, посередництвом якої взагалі відбувається пізнання простору як такого.

Як слушно зауважили Дж. Лакофф та М. Джонсон, «зовсім незначна кількість інстинктів людини може претендувати на більшу укоріненість в людській свідомості, ніж відчуття простору» [4:55].

О. С. Кубрякова називає простір цілісністю, що є найбільшою за своїми масштабами, найважливішою для сприйняття світу і всієї життєдіяльності людини, а тому найсуттєвішою за своїми наслідками, вмщуючи і саму людину, і те, що вона усвідомлює навколо себе, і те, що бачить у перспективі перед собою. Авторка зазначає, що «простір – це середовище всього існуючого, оточення, в якому все відбувається і трапляється, певна заповнена людьми і об'єктами «порожнеча»» [3:465].

У різні часи простір сприймався самими людьми по-різному. Спочатку він мислився як проміжок між небом та землею або те, що простирається перед людиною. Потім простір набув більш складної концептуальної структури, яка включала концепти протяжності та обсягу, вимірності, середі існування людини та ін.. Таким чином, в ньому самому містилася як ідея середовища для всього існуючого, так і обмеженість цього середовища межами того, що потрапляло в поле зору. Одночасно простір сприймався як ціле, по відношенню до якого і сама людина, і оточуючі її речі сприймалися як його частини [3: 482].

Як вказує О. В. Подосинов, «осмислення людиною оточуючого земного простору протягом усієї історії людства йшло поряд із процесом поступового виокремлення людини з природного рослинно-тваринного середовища, його відчуження та віддалення від впливу природних циклів руху. <...> Картина світу давньої людини складалася з тісної взаємодії людини і Космосу, вплив якого на людське життя був таким суттєвим» [5:460].

Наголошуючи на приналежності категорії простору до базових універсальних категорій людської свідомості, слід, тим не менш, враховувати специфіку світобачення, зумовлену певним середовищем та епохою. А. Я. Гуревич з цього приводу зазначав: «Відштовхуючись від численних свідчень культури певного періоду, від того, що було закарбовано в мові, ми маємо реконструювати в минулому інше розуміння світу по відношенню до сучасного» [1:29]. Автор підкреслює, що в людей архаїчних стадій розвитку мислення було здебільшого «конкретним, предметно-чуттєвим», оскільки людина ще не відокремлювала себе повністю від природи чи середовища, відчуваючи себе її частиною [1:29,31,35].

Виявлення специфіки сприйняття простору давніми греками, яким в цілому був притаманний архаїчний спосіб мислення і сприйняття довкілля, особливостей відображення цього сприйняття в мовній картині світу цього народу і є метою нашої роботи. При цьому слушним видається припущення, що цілісність сприйняття світу давніми греками не означає розуміння його як гомогенного і нерозчленованого утворення. Погодимось тут із О. С. Кубряковою, що «асоціації

цілого з його окремими частинами завдяки відчуттю єднання зі світом були особливо сильними» [3:467].

Підходячи до аналізу окремих фрагментів просторової картини світу, ми виходимо з того, що в давньогрецькій мові, як і в будь-якій іншій, зафіксовано найбільш суттєві атрибути речей і об'єктів, які ґрунтуються на інтуїтивному уявленні про них в носіїв мови. Такі уявлення можуть точно відповідати сучасним, але досі не експлікованим реаліям, або відрізнятися від наукового знання, яке сучасна людина зазвичай мислить як «еталон правильних уявлень» [7:12].

Виявлення специфіки конкретної мовної картини світу виявляється шляхом системного семантичного аналізу лексики і значущих граматичних категорій певної мови.

При цьому, як твердить О. В. Урисон, сама мова, точніше її семантична система, є особливим об'єктом, який може бути протиставлений не тільки науковій картині світу, але й нашим життєвим, побутовим уявленням, оскільки організується й розвивається за своїми особливими внутрішніми законами [7:12].

У нашій роботі для виявлення зв'язку між найменуваннями частин тіла людини та назвами географічних об'єктів у давньогрецькій мові важливим є один із принципів організації семантичної системи, а саме принцип утворення і розвитку значення лексем за аналогією, який був розроблений і опрацьований на матеріалі давніх мов проф. М. М. Покровським. О. В. Урисон називає аналогію, яка діє в семантичній системі мови, концептуальною і зазначає, що вона «формує значення лексеми за типом певного добре розробленого в мові значення-зразка» [7:54–55].

Близьким до цього розуміння принципів найменування важливих аспектів буття людини, зокрема, в плані її орієнтації в просторовій системі координат, є теорія метафор, «якими ми живемо», Дж. Лакоффа та М. Джонсона. Автори зазначають: «Наш фізичний і культурний досвід дає підґрунтя для утворення численних просторових метафор. Матеріальне підґрунтя метафори невіддільно від культурного, оскільки вибір матеріального підґрунтя з великої кількості можливих регулюється культурними факторами» [4:43].

Про природність пояснення і найменування оточуючих реалій через осмислення і номінацію частин свого тіла Дж. Лакофф та М. Джонсон говорять так: «Ми – фізичні істоти, відокремлені від світу поверхнею шкіри, і сприймаємо світ як такий, що знаходиться поза нас. Кожен з нас – це ємність, обмежена поверхнею тіла, з орієнтацією «всередині – ззовні». Ми здійснюємо проєкцію власної орієнтації «всередині – ззовні» на інші фізичні об'єкти, обмежені поверхнями. Таким чином, ми також уявляємо їх як ємності з внутрішньою частиною і зовнішньою поверхнею.

Саме поле зору ми уявляємо як ємність, а те, що бачимо – як субстанцію всередині його» [4:54-55].

В. Купер і Дж. Росс встановили, що сукупність знань про прототипового представника певної культури визначає орієнтацію концептів у понятійній системі людини. Сама людина постає як точка відліку, і велика кількість концептів понятійної системи ієрархічно організуються по відношенню один до одного з урахуванням подібності чи неподібності до прототипового члена соціуму [9].

На центральне місце людини в осмисленні оточуючого простору та виробленні принципів найменування просторових об'єктів вказував і О. В. Подосинов, відзначаючи, що «орієнтація в просторі передбачає існування як мінімум двох точок – точки відліку, з якої людина орієнтується (центр), та певної точки на периферії, в бік якої ця орієнтація здійснюється. Так народжується система орієнтирів, відносно якої людина, яка розглядає себе як центр оточуючого світу, фіксує той чи інший напрямок від центру до периферії» [5:66]. На думку автора, всі системи орієнтирів мають у своїй основі психо-біологічну природу людини, сама будова тіла якої передбачає наявність у свідомості вихідних психофізичних категорій «передне / задне», «праве / ліве», «верх / низ». Такі категорії неодмінно мають накладатися на ознаки довкілля [5:467].

На думку психолога Ф. М. Шемякіна, чуттєва система відліку в просторі, що оточує людину і включає в себе поняття «верх», «низ», «право», «ліво», «назад», «вперед», є спільною для всіх людей, оскільки відображає тривимірність простору і зумовлює найпростішу діяльність людини – пересування і орієнтацію в ньому [8:41].

Нарешті, як зазначає В. М. Топоров, «Частини тіла Першолюдини були джерелом складної і розгалуженої системи просторової орієнтації» [6:302].

Треба зазначити, що в цілому просторові значення і просторові відношення проходять фактично через усі повнозначні частини мови і формують різні класи орієнтирів, але об'єкти, будучи особливими перцептуальними елементами, мисляться людиною як сутності, що і відбиває мова, утворюючи для такого класу окрему граматичну категорію – іменники.

В аналізованій групі іменників давньогрецької мови, що вказують на географічні об'єкти або типи ландшафту, містяться лексеми зі значенням місця-локуму, тобто частини простору, яка зайнята об'єктом і обмежується ним, та значенням самого об'єкту як частини простору, що позначається цілісністю, перцептуальною самостійністю та визначеністю [3:468–469].

Географічний простір, представлений в системі іменників давньогрецької мови, позначається

значною кількістю лексем (1104 одиниці), об'єднаних у різні лексико-семантичні групи:

а) назви сторін світу: *δείλη*, ή захід; *ἐσπέρα*, ή захід; *ἔως*, ή схід; *χειμών*, ό зима, північ; *Βορέας*, ό північ та ін.;

б) назви місцин, населених пунктів: *Ἄγγρος*, ό р. Ангр; *Ἀλεξανδρόπολις*, ή м. Александрополь; *Βόσπορος*, ό Боспор; *Γράνικος*, ό р. Гранік; *Ἑλλάς*, ή Еллада, Греція та ін.;

в) назви акваторій та частин водоймищ: *αὐχίν*, ό пролив; *θάλασσα*, ή море; *κρουνός*, ό джерело, криниця; *λίμνη*, ή стояча вода, болото, озеро, море, морська затока; *ποταμός*, ό річка та ін.;

г) назви типів суші: *γῆ*, ή земля, суша; *ισθμός*, ό перешийок; *νῆσος*, ή острів; *ποδεών*, ό полос(к)а, коса; *χερσόνησος*, ή півострів; *χθών*, ή земля, ґрунт та ін.;

д) назви типів ландшафту:

висоти: *ἀκτή*, ή крутий морський берег; *βουνός*, ό пагорб, горб, висота; *γεώλοφον*, τό земляний пагорб; *θίς*, ό куча, грудка, піщаний пагорб; *ἴδη*, ή лісиста гора; *πάγος*, ό стрімчак, скеля, пагорб, гора; *πέτρα*, ή скеля, стрімчак та ін.;

рівнини: *αὐλόν* ό ліщина, ущелина, долина; *πλάξ*, ή плоскість, рівнина; *ἰσόπεδον*, τό рівне місце, рівнина; *ἐρημία*, ή пустельне місце, пустеля, степ; *ἴσον*, τό рівне місце, рівнина та ін.;

западни: *βάραθρον*, τό яма, провалля; *βυθός*, ό глибок, глибина, пучина; *γλάφυ*, τό печера; *λαγών*, ή порожнеча, провалля, обрив, урвище; *ἐγχάραγμα*, τό яр та ін.

Аналіз вказаних лексико-семантичних груп виявив наявність 42 лексем – назв географічних об'єктів та типів ландшафту, які мають зв'язок із назвами частин тіла людини.

Найбільша кількість таких слів виявлена на позначення висот різного типу (15): *ἀκρονυχία*, ή кінчик нігтя / вершина; *κάρα*, τό голова, обличчя / вершина, верхівка; *κάρηνον*, τό голова / вершина, висота; *κρανίον*, τό верхня частина голови, череп / (*ε* *Ερυσалиμι*) лобне місце, Голгофа; *κράς*, τό голова / вершина; *κρόταφος*, ό висок / верхні схили, вершина; *λοφία*, ή грива, спина, хребет / височінь, пагорб; *λόφος*, ό потилиця, шия / гребінь, пагорб; *μαστός*, ό груди, сосок / круглий пагорб, горб; *νώτος*, ό спина / верхня; *ὄφρυς*, ή брови / підійнятий край, гребінь, круча; *ράχις*, ή хребет, спина / горний хребет, гребінь; *τένων*, ό сухожилок, жила / (гірський) гребінь, хребет; *χάσμα*, τό зів, паща / яма, провалина, розщелина; *χοίρας*, ή горб, пухлина, збільшена залоза / підводна скеля, стрімчак:

οἶδ' οὐ κατεῖχον, ἀλλὰ μαστός ἦν ὑπὲρ αὐτῶν παρ' ὃν ἦν στενὴ αὐτῆ ὁδὸς ἐφ' ἧ ἑκάθηντο οἱ φύλακες (Хен. Анаб. 4.2.6) – але в цьому вони помилялися, оскільки над ними височів виступ гори, де проходила та вузька дорога, за якою спостерігала варта;

βῆ δὲ κατ' Οὐλύμπιοι κάρηνον χωόμενος κῆρ, τόξ' ὤμοισιν ἔχων ἀμφηρεφέα τε φαρέρτην (Ном.

П. 1. 44–45) – швидко він ринув з вершини Олімпу, палаючи гнівом, тримаючи за плечима лук та колчан, звідусюди закритий.

Наступна група – лексеми на позначення заглибин, ущелин, провалин, природних отворів (7), серед яких велика кількість пов'язана з найменуванням жіночого лона: *θέναρ*, τό долонь / заглибина, порожнина; *κοιλία* ή черевна порожнина, шлунок, живіт, черево / порожнина; *κοῖλον*, τό порожнина, шлуночок / западина, заглибина, низина, долина; *κόλπος*, ó груди, жіноче лоно, черево / лоно, пучина, затока, бухта, долина, лощина; *μήτρα*, ή материнська утроба, черево, порожнина матки / надра, джерело; *νηδύς*, ή шлунок, черево, живіт, материнське черево / черево, порожнина, надра; *στόμα*, τό рот, паща / пучина, безодня, бухта, гирло:

ἀλλ' ὅτε δὴ ποταμοῖο κατὰ **στόμα** καλλιρόοιο ἴζε νέων, τῇ δὴ οἱ ἐείσατο χῶρος ἄριστος (Hom. Od. 5. 441–442) – раптом, пливучи, він дістався гирла прекрасної річки, це місце здалося йому найкращим.

Рівнини та луки описуються через лексеми *λειμών*, ó *rudenda muliebría* / луг, пасовисько, вигін; *πλάξ*, ή пластинка, щиток / плоскість, рівнина:

ἐνδ' Ἰθάκῃ οὐτ' ἄρ δρόμοι εὐρέες οὔτε τι **λειμών** αἰγίβοτος, καὶ μᾶλλον ἐπήρατος ἵπποβότοιο (Hom. Od. 4. 605–606) – в Ітаці немає ані широких ланів, ані луків, [острів] примітний пасовиськами для кіз, а не для коней.

Часто через частини тіла позначаються об'єкти на межі, краю обмеженого простору або ж безпосередньо самий край: *ὄνυξ*, ó ніготь, кіготь / гострий виступ; *πλευρά*, ή ребро, бік / сторона, край, країна; *στήθος*, τό груди, серце / піщана мілина; *χεῖλος*, τό губа, дзьоб / край, берег; *χεῖρ*, ή рука, окістя / сторона, напрямок; *χηλή*, ή копито, клешня, лапа, кіготь / виступ, мис, коса:

πάλιν δὲ ὅποτε ἀπίοιεν πρὸς τὸ ἄλλο στράτευμα ταῦτ' ἔπασχον, καὶ ἐπὶ τοῦ δευτέρου γηλόφου ταῦτ' ἐγίνετο, ὥστε ἀπὸ τοῦ τρίτου γηλόφου ἔδοξεν αὐτοῖς μὴ κινεῖν τοὺς στρατιώτας πρὶν ἀπὸ τῆς δεξιᾶς **πλευρᾶς** τοῦ πλασίου ἀνήγαγον πελταστὰς πρὸς τὸ ὄρος (Xen. Anab. 3.4.29) – при відступі назад до іншого війська вони зазнавали такого ж нападу, те саме трапилося й на другому пагорбі, тому, не доходячи до третього пагорба, вирішили не посилати туди солдатів, перш ніж з правого флангу каре не приведуть на гору пельтастів.

Базис, основу або нижній край просторових об'єктів часто позначають через лексеми: *πέζα*, ή щиколотка, ступня / кінець, край, дно; *πούς*, ó нога, ступня / підніжжя, підошва; *σφυρόν*, τό щиколотка, нога, п'ята, ступня / підніжжя, підошва, кінець, край:

οἱ δὲ Ζέλειαν ἔνατον ὑπαὶ **πόδα** νεΐατον Ἴδης ἀφνειοὶ πίνοντες ὕδωρ μέλαν Αἰσῆποιο Τρώες (Hom. П. 2. 824–826) – вони ж, багате плем'я троянців, жили в Зелії біля підніжжя гори Іди та пили чорні води Езепа.

До інших географічних об'єктів і типів ландшафту з найменуванням через частини тіла відносяться: *καμπή*, ή загин, зчленування, суглоб / загин, закрут, вигін; *λόχημη*, ή густе волосся / зарості, хаша; *μέτωπον*, τό чоло, лоб / (лицевий) бік, фасад, грань, фронт; *ὀμφαλός*, ó пуп(ок) / пуп, серцевина, центр; *οὐρανός*, ó піднебіння / небо; *ὄχετός*, ó канал, протока / струмок, потік, струмись; *πρόσωπον*, τό обличчя, морда, дзьоб / обличчя, поверхня, фронт; *τόπος*, ó *rudenda muliebrí* / місце, простір; *φλέψ*, ή жила, кровоносний суд, вена / рудоносна жила, підґрунтовий потік:

κατετέμητο δὲ ἐξ αὐτῶν καὶ τάφροι ἐπὶ τὴν χώραν, αἱ μὲν πρῶται μεγάλαι, ἔπειτα δὲ ἐλάττους τέλος δὲ καὶ μικροὶ **ὄχετοὶ**, ὥσπερ ἐν τῇ Ἑλλάδι ἐπὶ τὰς μελίνας καὶ ἀφικνοῦνται ἐπὶ τὸν Τίγρητα ποταμόν (Xen. Anab. 2.4.13) – від них [каналів] по всій країні прориті рови, спочатку великі, далі – менших розмірів, нарешті йдуть невеликі канали, які можна бачити і на полях Еллади, засіяних просом; *ἐνθαδ' ἄρ' ἐν λόχημη* πυκνῇ κατέκειτο μέγας σὺς (Hom. Od. 19. 439) –там у густих хашах ховався великий кабан;

ἀλλὰ μοι ἄμφ' Ὀδυσσῆϊ δαΐφρονι δαΐεται ἦτορ, δυσμόρφῳ, ὃς δὴ δηθὰ φίλων ἀπο πῆματα πάσχει νῆσῳ ἐν ἀμφιρύτῃ, ὅθι τ' **ὀμφαλός** ἐστὶ θαλάσσης, νῆσος δενδρήσσσα, θεὰ δ' ἐν δώματα ναίει (Hom. Od. 1. 48–51) –але тепер мені серце тривожить своєю тяжкою долею Одиссей хитромудрий, довго він страждає в розлуці з близькими на острові лісистім, оточенім хвилями, де пуп моря лежить, де німфа царює.

Як показують наведені приклади, найменування географічних об'єктів і типів ландшафту через назви частин тіла в давньогрецькій мові ґрунтується на подібності їх зовнішнього вигляду та особливостей розташування. Аналогічно до того, яку форму має та чи інша частина тіла, як вона розташована по відношенню до інших частин та організму в цілому, її назва може бути використана для найменування географічного об'єкту, що позначається подібними характеристиками. Тут повною мірою простежується і вказаний раніше принцип аналогії в утворенні нових значень вже існуючих лексем, що починають діяти в нових умовах, спираючись на вдалий досвід використання лексеми-зразка. Наявний і принцип метафоричного переносу значення за зовнішньою подібністю або за схожістю в орієнтації стосовно інших об'єктів. Розроблена людиною система лексем на позначення частин власного тіла успішно застосовується для номінації інших об'єктів простору, підкреслюючи, з одного боку, особливості перцептуального сприйняття цих об'єктів, а з іншого – здійснюючи розумну економію мовних засобів. Подібні явища властиві й іншим мовам, як давнім, так і сучасним, і демонструють вдале поєднання і відбиття в системі мови як найвних, так і сучасних наукових уявлень про світ.

Література

1. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1972. – 318 с.
2. Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958. – Т. 1 : А–Л. – 1028 с. ; Т. 2 : М–Ω. – 1905 с.
3. Кубрякова Е. С. Язык и знание / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 555 с.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон [пер. с англ. / под ред. и с предисл. А. Н. Баранова]. – Изд. 2-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.
5. Подосинов А. В. Ex oriente lux: Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии / А. В. Подосинов. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 720 с.
6. Топоров В. Н. Первочеловек / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. Энциклопедия : [в 2-х т.]. – М. : Советская энциклопедия, 1988. – Т. 2. – С. 301–302.
7. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира: Аналогия в семантике / Е. В. Урысон [Рос. академия наук. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 224 с.
8. Шемякин Ф. Н. Язык и чувственное познание / Ф. Н. Шемякин // Язык и мышление : сб. статей. – М. : Наука, 1967. – С. 38–55.
9. Cooper, William E., Ross, John Robert, World Order // Robin E. Grossman, L. James san, Timothy J. Vance, eds., Functionalism. – Chicago : Chicago Linguistic Society, 1977.
10. Homer. Carmina / Ex recensione Guilieimi Dindorfii. – 3 ed. corr. – Lipsiae : Teubner, 1852. – vol. I – Iliadis. – vol. II – Odysseae.
11. Xenophontis. Hist. Anabasis / Recensuit Arnoldus Hug. – Leipzig : Teubner, 1883.